

TÜRK MASALLARINDA MİMARİ: HAMAM VE İŞLEVLERİ

Architecture in the Turkish Folk Tales: Baths and Functions

Yrd. Doç. Dr. Kadriye TÜRKAN*

ÖZ

nsano lunun ba lıca ya am kaynaklarından olan su, ba langıçta “su kültü” çerçevesinde kendisinden korkulan ve saygı gösterilen tabiatın önemli bir parçası iken, sonrasında pek çok dinle birlikte slâm dininde de temizlenme ve günahlardan arınma amacı ile kullanılan bir unsur hüviyetini kazanır. Bu dini gereklilik, dini yapıların yanında yer alan hamam kompleksi ile açıkça kendini gösterirken; hamamla birlikte, hamam etrafında güçlü bir gelene in do up geli mesine de zemin hazırlar. Türklerde hamam çevresinde olu an kül tür, hamamın atasözlerinden, deyimlere; halk hikâyesi, efsane ve masallara kadar sayısız halk yaratmasında etkin rol oynamasını da kaçınılmaz kılar. Makalede, hamamın Türk masallarında kullanılma sıklı ı açısından “hamamda yıkanma, hamamda çalı ma, hamam yaptırıp haber alma, hamama toplayıp i aret arama, hamam vasıtasıyla tuza a dü ürme, hamamda do um, gizlenmek için hamama dönü me, hamamda yıkanarak ekil de i tirme, hamamda tedavi, hamamda kuz be enne, gelin hamamı” olmak üzere üstlendi i fonksiyonlar, on bir ana ba lık altında de erlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler

Masal, hamam, su kültü, motif, i lev

ABSTRACT

Water as one of the most important life sources of human kind was at the beginning a substance which people were afraid of and respected in respect to the “water cult.” In the later stages water, together with many religions become to be known as a substance for purification from the sins in the Islam religion as well. This religious necessity clearly show itself with the baths complexes that are situated next to the religious buildings. This fact prepares a base for the birth and development of a strong tradition around the baths. The culture which is formed around the baths in Turks, makes the baths to play an active role in the many public creations from proverbs, to phrasal verbs, folk stories, legend and folk tales. In this article the functions of baths in relation to the frequency of use in the Turkish folk tales will be evaluated under eleven headings: Washing in the baths, studying in the baths, building baths and receiving news, gathering in the baths and looking for signs, trapping through baths, birth in the baths, going to baths for hiding, changing shape by washing in the baths, treatment in the baths, match-making in the baths and bride baths.

Key Words

Tale, baths, water cult, motif, function

Arkaik dü ünçeye göre gözle görülen her eyin bir ‘perisi, ruhu, iye’si vardır. ‘Su

iyesi’ denilen su ruhları, suların sahibi ve aynı zamanda hâkimidirler. Bu çer çevde bazen kadınlar çocuk istemek, bazen de avcılar avın bereketi için, suyu ve dlayısıyla suyun sahibi dan ruhları memnun etmeye çalı ır; kanlı ve kansız kurban sunarlar. Kutsal sayılan suyu kirletmek; pislik atmak, tükürmek gibi olumsuz hareketler, halk arasında ya sak olup, yasa ı ihlal edenlerin bizzat ‘su iyesi’ tarafından cezalandırılaca ı inancı yaygındır.

* Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi. ktturkan@gmail.com

rasının konu edildi i “Çifte Hamamlar Oyunu” ile Karagöz’ün, “Hamam”⁶ adını ta ıyan oyunla Orta Oyunu’nun repertuarı olmak üzere geleneksel Türk tiyatro sunun da öğeleri arasında yer alır.

Türk halk edebiyatı ve folklorunda da hamam çe itli i lev ve özellikleri ile manilerden türkölere, halk hikâyeleri, menkıbe⁷, efsane⁸ ve masallara kadar sayısız türde kendine yer bulur. Hamam çevresinde olu an bu büyük ve haklı kültür onun, “hamama giren terler”, “iki çıplak bir hamama yakır”, “hamama giden kurma be enmez, dü üne giden zurna be enmez”, “eski hamam eski tas” gibi atasözleri ve deyimlere de girmesi ne, cinlerin ya adı ı mekânlar olarak çe itli sakınmaları bünyesinde barındır masına yol açar.

Dünyada ‘Fin hamamı’ (sa una) ile birlikte en ünlü iki hamamdan biri olan ‘Türk hamamı’ ve hamam kültürü ma sallarda farklı i levler üstlenerek kar ı mıza çıkar. Bu i levlerden, masalarda tekrarlanma sıklı ı açısından tespit et tiklerimiz öyledir:

Hamamda yıkanma → Hamamda çalı ma → Hamam yaptırıp haber alma → Hamama toplayıp i aret arama → Hamam vasıtasıyla tuza a dü ürme → Hamamda do um → Gizlenmek için ha mama dönü me → Hamamda yıkanarak ekil de i tirme → Hamamda tedavi → Hamamda kız be enme → Gelin hama mı.

Hamamda yıkanma: M. Lüthi’nin üzerinde durdu u gibi masallara hâkim olan yüzeysellik⁹ ve tek boyutluluk¹⁰ onu standart bir çizgiye hapseder. Uzun yolu kısa etmek için sıralanan “az gitmi uz gitmi , altı ay bir güz gitmi , gelip bir memlekete çatmı ” ya da güzelli i an latmak için kullanılan “do an aya sen do ma, ben do aca ım der” gibi formel ifadelerle ayrıntıya girmeden, betimle

meye mümkün oldu unca yer verme den geçen masal; daha sıradan olaylara, günlük hayatın de i mez rutinlerine yer vererek, bizi bir kez daha a ırtır ve kendisine hayran bırakır. Masalarda temizlikle ilgili ayrıntılar da i te bu a ırtıcı grup içerisinde de erlendirilebilir. *Özbek masalı*; ‘Suhrab ile Mızrab’ta, Ko zihan iki yabancıнын hamama götürülüp yıkanmasını ister: “Kozihan hanımın emrine binaen Suhrab ile Mızrab’ı ha mama götürüp yıkamı lar. Hazededen güzel giysiler getirip giydirmi ler.” (Bay demir 2004: 928). *Elazığ masalı*; ‘Kız Padi ah’ta kız; “Padi ahınız bensem biz çok uzak yoldan geldik, yorgunuz. Bize bir hamam gösterin, bir banyo yapalım.” (Günay 1975: 318) der. *Azeri masalı*; ‘ems-Qemer’de; “Ferra lar gemi aya ı na gedib, Qemeri pad ahın yanına getir diler. Kız baxdı ki, öz sevgilisi Qemerdi. Qemeri tez hamama göndertdi, bir dest faxır libas geyindirdi. Qemer ahın yanı na gelib, el-el üstünde dayandı.” (Axun dov 2005: 27) ve *Kayseri masalı*; ‘Aslan ile Kaplan’da; “O lanı kervancılar at mı lar arabaya, kervancı “Benim gızım var, o sana bahar” demi , iletmi ler gızın evine. Gız, niyse bunu hamam yahmı , arhasını sabunlamı , bunu iyice arıtmı , temizlemi .” (Deniz 1996: 67) oldu u gibi daha gerekli yerlerde tasvire girmeyen, açıklama gere i duymayan masal dün yası, temizlikle ilgili konularda bir hayli cömert davranmı tır. Bu, Türklerin te mizli e verdi i de erin ve vücut temiz li i dendi inde ilk akla gelen yer olarak hamamın öneminin, masal yoluyla bir kez daha vurgulanmasından ba ka bir ey de ildir.

Hamamda çalışma: *Erzurum ma salı*; ‘Tembel Ahmet’t; kızı, padi aha vezirinin giysilerinin pisli inden karısı nın sorumlu oldu unu söyleyince, babası ile kavga eder. Padi ah kızını cezalan

dırmak için bir tembele verir. Kız, tembel Ahmet'i çalı maya gönderir: "Tembel Ahmet hamamda çalı maya ba lar. Hamamcı kar ılı nı verince, "yok bana verme, götür padi ah kızına ver" der, parayı almaz." (Seyido lu 1975: 332). Bir di er *Erzurum masalı*; 'Kötü Arkada lar'da, stanbul'a çalı maya gelen üç arkada tan ikisi hamamda çalı ır: "kisi de gidir hamama külhancıdır. Hamama telleg oliller. Bunnarın he paraları maraları olmir." (Seyido lu 1975: 400). Örneklerden rahatça anlaşıla üzere hamam, masal kahramanı i e ihtiyaç duydu unda devreye girer. Abdülaziz Bey'in "...ser mayesiz amele gibi çalı an hamal, sırık hamalı, bargir sürücüsü, hamam della ı, mahalle bekçisi, çar ı dellalı, pazarlara sepetle yük götürerler, akıntılarda kayı ı çeken yedekçiler, büyük kayıklarda ve balık kayıklarında gündelikle çalı anlar, mahallelere çe meden su ta ıyanlar vardı." (2002: 139) belirtti i gibi bu tür i ler, belli vasıf gerektirmed i ve çalı ana her zaman ihtiyaç duyuldu undan, i arayan kahraman için son derece uygundur. Bu aynı zamanda onların semt ya da mahal le hamamı olarak yaygınlıklarının ve çok fazla talep gördüklerinin de i aretidir.

Hamam yaptırıp haber alma:

Typen Türkischer Volksmärchen (TTV) 92, 104, 244 tiplerde ve *The Types of the Folktale*, 425 D'de kar ımıza çıkan motif, masalarda hamamla ilgili en ilgi çekici motiflerden biri, belki de en ilgi çekicisi dir. Masal kahramanı kadınlar, hayran oldukları ku tan haber almak için *Kıbrıs masalı*; 'Ba ına Gelen Söylesin'¹¹de oldu u gibi; padi ahın kızı görür görmez güzelli ine hayran kaldı ı okunu alan güvercinden sonra delirir ve babasına gelip geçenin yıkanması, kendisinin de bu esnada haber sorabilmesi için bir hamam yaptırmasını söyler. Güvercinden haber verene de hamamın anahtarını

vaat eder. (Bayırlı 1997: 13) ve *İstanbul masalı*; 'Hüsnü Yusuf ehzade'de beyaz ku kılı ında makasını, yük sü ünü vesaire çalan ku u unutamayan sultan, onu bulmak için gelenin geçenin gördü ünü bildi ini anlatmak artıyla yıkanaca ı bir hamam yaptırır, ku tan haber verene hamamı vaat eder. (Boratav 2007: 171). Bu gruba bir di er örnek ise kocasının sırrını if a etti i için, yani kendi hatası sonucu kocasını kaybeden masalın zengin kadın kahramanının *Kayseri masalı*; 'E ekba r'ında oldu u üzere kocasının akıbetinden haberdar olmak için bir hamam yaptırıp; hamama yıkanmak için gelen her sosyal sınıftan insanın para vermeden, ona gördüklerini ve duyduklarını anlatarak, yıkanabilece ini ilan etmesidir:

"...Gız o zaman dizlerine vurup a lar. "Eyvah ben ne yaptım da ablalarıma gerçe i söyledim" diye. Gız babasına va rıp durumu anlatır. Ondan bol miktarda para alıp gocasını aramaya çıkar. Hemen yollara dü er ve bir ehre gelir ehirliler hamam diye bir ey bilmezlermi . Hemen dillere destan bir hamam yaptırır. Her kesin bura parasız yıkanabilece i ama ba ından geçenleri, gördükleri ilginç bir olayı anlatmak gaydıyla. Bu padi ah'ın gızı da, hamamcı olur ve halkı teker teker dinlemeye ba lar. Herkes böyle yıharıp ba ından geçen olayları anlatıp çahıp giderlermi . Uzak bir köyde üvey ana ile bir gız varmı gız "Anacı ım bizde gide lim o hamama" diye günlerce yaharıp yalvarmı anası da "Peki ama sabahle yin irkenden galhıp evi barhı temizleyeceksin, çama ırları yıhayacaksın, yohsa seni götürmem" der. Gız da hemen peki der ve çoh sevinir. Ertesi gün sabahle yin irkenden gahlar, oca ı yahar su için çe meye gider, çe mede bir horoz görür, horoz gider ardından gız gider, ve en sonunda horoz ortasında bir havuz, ha

vuzun kenarında bir çınar a acına çıkar oturur, sonra gar ısında duran saraydan bir demet peri gızı çıkar. Peri kızları havuzda yıhanmaya, arhı söylemeye e lenmeye ba lar. Daha sonra “ ahmer dan Bey, ahmerdan bey. Biz yıhandıh ve gidiyoruz hadi sende gel yıhan” diye saraya seslenirler. Daha sonra sarayın gar ısından aslan gibi bir baba yi it çı har, havuza girer, yıhanır arhılar söyler ve a lar. Gözya larını garısının vermi oldu u çevreye siler. Peri kızları oradan seslenir “ ahmerdan Bey, ahmerdan bey, hadi gel artıh” diye. ahmerdan ale lacele üstünü giyinirken çevreyi dü ü rür, kız a açtan iner ve çevreyi alır, eve döner. Gız bu olanları hamamcıya anla tıp, çevreyi göstermeyi planlıyor anasıyla hemen hamama giderler. Güzelce yu nup yıhandıktan sonra anası padi ahın gızı olan hamamcıya anlatır. Sıra gıza gelir. O da bütün ba ından geçenleri anlatır, ardından çevreyi gösterince gız (padi ahın gızı) onun gendisinin gocası na verdi i çevre oldu unu hatırlıyor ve birden bayılıyor. Analı ıda, gızı hamam cıya niye bayıttın diye dö er. Padi ah gızı uyandı ında gıza “Aman gızım beni oraya götür” der. Gız hamamcıyı alıp beraber evlerine giderler, sabahleyin irkenden beraber galkıp çe meye varır lar ve horozu görürler. Gız hamamcıya (padi ahın gızına) o horozun pe inden gitmesini söyler, horoz gidiyor hamam cı gız gidiyor, horoz gidiyor hamamcı gız gidiyor ve en sonunda horoz ortasın da bir havuz olan ve bir kenarında bir çınar a acı bulunan yere geliyor. Çınar a acına tırmanıyor ve önceden oldu u gibi peri kızları geliyor, ardından o lan yıhanmak için havuzun yanına gidiyor. Yıhanıyor, türküler söylüyor ve a lıyor, gözya larını silmek için elini cebine at tı ında çevresini bulamıyor ve daha gü r bir ekilde a lıyor.” (Deniz 1996: 91-92).

Nitekim kadının çabaları sonuçsuz kalmaz, yaptırdı ı hamam sayesinde kocasını gören birileri ile kar ıla ır, amacına ula ır. Kocasından haber vere ne de vaat etti i gibi hamamı ba ı lar. Hamam burada sevgiliden haber almak için bir araçtır. İnsanların temizli e olan dü künlü ü ve vücudun gerçek manada hamamda arınaca ı fikri, gelenlerden hamam ücretinin alınmaması, insanları hamama çeker. Hamam ileti imin güçlü oldu u bir kamusal alan olarak, masala bu i levi ile dâhil olur. “Çünkü kahvehaneler, hamamlar pek çok haberin alınıp verildi i yerlerdir.” (Faroqhi 2005: 178).

Hamama toplayıp işaret arama:

TTV tip 57de yer alan motife göre padi ahın iyile mesi, ahmeran'ın etinden yemesine ba lıdır. ahmeran'ı gördü ü için vücudunda i aret ta ıyan dolayısıyla yerini bilen ki iyi bulmanın tek yolu ise, onu hamamda çıplak iken te his et mektir. Çünkü kamusal alan olarak hamam, insanların çıplak ve savunmasız oldu u yerlerin ba ında gelir. Muhtemel üpheliler, padi ahın adamları tarafından *Kırgız masalı*; ‘Hekim Daniyar’da anlatıldı ı gibi saray tabibinin, padi aha “ ahmeran'ı gören ki inin etine benek dü er” demesinden hareketle hamama toplanır:

(Yedi yıl sonra Cansap, ahmeran tarafından serbest bırakılır) “Bununla beraber ahmeran Cansap'a: - nsano lu hilekârdır, benim seni serbest bıraktı ımı hiçbir kimseye söylemeyeceksin, der. -Söylemem diye yemin eder. Sonra ahmeran: -Ömrün boyunca suya ve hamama girme. Çünkü yılanla beraber olanın vücuduna yılan resmi dü üp, kalır. Bununla beraber onu alıp, daha evvelki kuyudan çıkardı. Cansap dünya yüzüne çıkar. Evine geldi inde annesi zor artlar altında ya ıyormu . Odun alan arkadaşlarının hepsi zengin oldular.

Cansap geldi denildi inde onlar toplanıp evine gelip, mal vererek Cansap'ın da ev hayatı yoluna girer. Cansap öyle rahat içinde ya ayıp dursun. O ehrin padi a hı hastalanıp, büyük bir hocayı alarak bal kitabını açtırdı ında, derdine der man ancak ahmeran etinden yapılan çorbadır, diye padi aha anlatır. Padi ah: -Nasıl edelim de ahmeran'ı bulalım, diye hareket eder. O anda tabip konu ur. -Halkının hepsini erkek-kadın demeden hamama topla. ahmeran'ı gören ki inin etine benek dü er. Ben onu bulurum, dedi. Halkın tamamı hamama toplanır. Bütün halk hamama toplandı ında sa dece zavallı Cansap kalır. Cansap'ı da sürükleyerek getirirler. Elbiselerini çı karttıklarında etinin her tarafında yıla nın resminin dü üp, kaldı mı görürler. (Yılmaz 1994: 179).

Oysa ahmeran, Cansap'ı bırakır ken kendisini bekleyen akıbeti bildi i için olsa gerek "ömrün boyunca suya ve hamama girme" diye de uyar mı tır. An cak ehrin padi ahının hastalanması, kadınlarda dâhil tüm halkın hamama toplanmasını kaçınılmaz kılar. Vücu dunda ahmeran'ın resmini ta ıyan yani onu gören tespit edilir ve ahmeran'a ula ılır. Bu ve benzeri masalarda ha mam, ahmeran'ı göreni bulmakta bir vasıta olarak i görür.

Hamam vasıtasıyla tuzğa dü-şürme: Azerbaycan'dan Anadolu'ya kadar pek çok varyantı olan masalda, kadınların temizli e ve dolayısıyla ha mama olan zaafının kullanılarak tuza a dü ürtüldü ü gözlenir. *Gümüshane-Bayburt masalı*; 'Helvacı Güzeli'nde¹² zengin adam o luyla birlikte hacca gitmeye ka rar verir. Karısı ile kızını da mahallenin imamına emanet eder. mam, tesadüfen eve u rayıp kızı yıkanırken görünce, â ık olur. Kızı elde etmek için bir cadı karı bulur ve cadı karıya bir kese altın

vererek, niyetini anlatır. Parayı alan cadı, kızı kandırarak, hamama götürür. Ancak hamamda i ler imamın umdu u gibi gitmez; kız, imamın elinden aklını kullanarak kurtulur.

"kisi soyunup hamama girerler, cadı karı so uk suyu bahane edip dı a rı çıkar. Kız içerde yalnızca yıkanırken imam içeri girer, imamı gören kız toplar: "Amca bugün burada enlik varmı , daha kimse gelmedi. Senin ne i in var burada?" "Güzelim, kimseyi ne yapacak sın, seninle ikimiz burada e leniriz." Kız hemen vaziyeti anlar, ama anlamamı gibi hareket eder: "Peki, gel sen su dök de ben yıkanayım, sonra da ikimiz e le niriz. mam su döker, kız yıkanır, sıra imama gelir: "Gel ben de seni yıkaya yım." Kız, imamın ba mını iyice sabunlar, hamam tasını pe tamalın içine koyup imamın kafasına, gözüne vurmaya ba lar. mamın a zı, yüzü kan içinde kalır. Kız dökünüp kurunduktan sonra giyinip evine gelir. Olanları anasına anlatmaz." (Sakao lu 2002a: 446).

Elazığ masalı; 'Müezzin'de ise ma salın kadın kahramanına, müezzinin is te i ile hamamda tuzak kuranlar kendi kız karde leridir:

"Uzak memlekete giden hoca üç kı zını müezzine emanet eder. Müezzin kü çük kızın pe ine dü er ve kızın bacalarına der ki: "Küçük bacınızı da alın hamama gelin, siz kaçın onu hamama kilitleyin." Bacaları küçük kıza: "Haydi hazırlan se ninle hamama gidece iz." Diyorlar, dire niyorsa da kandırıp hamama götürüyor lar. Hamamın kapısına gelince bu küçük kıza içeri itip, kapıyı üzerinden kilitleyip, kaçıyorlar. Kız hamamda kilitli kalınca müezzin kıza diyor ki: "Senin bana yap tıkların çok oldu, haydi gel." "Peki, yal nız gel seni önce bir güzel yıkayayım." Müezzinin ba mını bir güzel sabunluyor, hamam taşı ile kafasına vurup kırdıktan

sonra onu orada sabunlu sabunlu bira kıp kaçıyor.” (Günay 1975: 297).

Hamam vasıtasıyla tuza a dü ürmenin bir ba ka eklinin i lendi i, tuza a dü ürülenlerin de erkek oldu u pek çok benzeri dan *Azeri masalı*; ‘Altı Yolda ’ta kızını vermek istemeyen padi ah, kızı almak üzere gelen ola anüstü güç ve yetene e sahip altı arkada ı, ha mama kapatıp yakmak istese de ba arılı olamaz: “Vezir dedi: -Pad ah sa olsun, ta ne tedbir olacaq? Hamamı üç gün isit, qoy berk qızsın. De, gedin çimin, gelin qızı aparın. Bunlar gedib çimende itsi den bi sinler, qalsınlar orda.” (Axundov 2005: 73).

Masalın di er varyantı *Başkurt masalı*; ‘Etegan Batır’da, ah’ın kızına talip olan Etegan’ın, kızı alabilmek için yerine getirmesi gereken artlardan biri, arkada larıyla birlikte ah’ın hamamında bir gece geçirmesidir:

“Etegan, bu kızı da ablalarının ya nına gönderdikten sonra, Ate ahı’nın kızını arama a koyulmu . Yolda sıra sıyla -rüzgâr kovan, da ta ıyan, göl ta ıyan ve yer dinleyen- ile kar ıla mı . Birlikte gidip Ate ah’ın ülkesine var mı lar. Etegan, zalim aha elçi gönderip, kızına talipli oldu unu bildirmi . ah: -Bir artım var, e er onu yerine getirir seniz, kızımı veririm. Ya lı bir ninem vardır; ko uda onu geçerseniz bu i olur, demi . Etegan, rüzgâr kovalayanı görev lendirmi . Rüzgâr kovan, kadından önce ula mı varı noktasına. ah, bir artım daha var, demi . Bu gece benim hama mında yatacaksınız. Etegan, bunda bir hile oldu unu sezmi . Da ta ıyana, sen hamamı kaldırıp bir da ın zirvesine ko yacaksın; göl ta ıyan, sen de hamamın suyunu eksik etmeyeceksin; yer dinle yen, sen de elinde bir fenerle hamamın yerinde ahı bekleyeceksin. ah, hiçbir eyden üphelenmemeli. Herkes görevi

ne koyulmu . Karanlı ın bastırmasıyla birlikte hamamı yerinden alıp, bir da ın ba ına koymu lar. ah, ı ı ın yandı ını görmü . Sanmı ki, hepsi yanıp kül oldu lar. afakla birlikte hamamı getirip ye rine koymu lar. ah, onların yanıp kül olan cesetlerini getirmek için adam gön derdi inde, onlar kızı istemek için ahın huzuruna varmı lar.” der. (Makas 2000: 156- 156).

‘Helvacı Güzeli’ ve ‘Müezzin’ ma sallarında kadın kahramanlar, imam ve müezzinin hamamda kurdu u tuzaktan kurtulmayı ba arır ancak yine de iftira larından kurtulamazlar; ikinci örnekte ise ola anüstü güçleri sayesinde altı ar kada , kızgın hamamdan rahatça kur tulurlar. Hamam adı geçen masalarda kadın veya erkek masal kahramanlarını tuza a dü ürmek için kullanılan mekân lar olmakla birlikte kahramanlar, bir ekilde kurtulmayı ba arır, namusların dan ya da hayatlarından olmazlar.

Hamamda doğum: TTV 240’ta ka yıtlı tipte, hamam ile ilgili en yaygın mo tif olan ‘hamamda do um’ konusu i lenir. *Motif Indeks’* te ‘hamamda do um’ motifi, “T500- T599. Hamile Kalma ve Do um”, “T561. 2. Çocuk hamam gibi yerde do ar”, biçiminde yer alır. Hamamlar, insanların vücutlarını temizlemek için kullandıkları yerler olmalarının dı nda *Azeri masalı*; ‘Keçel Mehemed’ de “Ha mamda, deryada ve qalaçada mesken tutan ve insanlara türlü i ler eden peri kızları Keçel ile ba a çıkamaz ve onları dize getiren Keçel ile evlenmek isterler.” (Zeynalı 2005: 42) eklinde vurgulandı ı gibi, cinlerin, perilerin ya adıkları yerler olmaları hasebiyle, aynı zamanda tekin olmayan mekânlardır. Çe itli olumsuz luklar yüzünden, hamamda do urmak zorunda kalan masalın kadın kahrama nının do umuna katılan periler, do um sonrasında bebe e üç ola anüstü özellik

hediyeler ederler. Zor durumda kalan kadın, aynı zamanda cinlerin mekânı da olan hamamı, amacının dışında do um yapmak için kullanmıştır. Özellikle do um olayı, kadın ve çocuğunu her türlü tehlikeye açık duruma getirdiği halde; kadının, cinler yerine perilerle karşılaşması ve bu karşılaşmanın çocuk için olumlu bir şekilde sonuçlanması, masalın pozitif yapısı gerektirir. Zira böyle bir durum memora lar¹³ da ortaya çıkarsa, “çarpılma” gibi kötü bir şekilde sonuçlanabilir. *Taşeli masalı*; Muradına Nail Olmayan Dilber¹⁴’de, hambal’ın karısı hamamda do um yapmak için hamamı izin alır:

“Nehayet kadın orda do um yaparken dört tane peri kızları geliyor. Kadın bir kız çocuğunu dünyaya getirince, bunu yuyup yıkayıp, ey ettikten sonra deyorlar ki: “Bu bize bir yolda olarak meydana geldi. Buna birer eser bırakalım.” Birisi deyor ki: “Bastı zaman ayaklarından çayır çimen bisin.” O birisi de deyor ki: Benden de gülünce yanaklarında gül bitsin.” Öbürü de deyor ki. “Ayrıca gözünden inci mercan dökülsün.” Dördüncü kız da deyor ki: “Ben de bir bilezik vereyim, başını bunu goluna daktığı vakit ruhu darılsın bayılsın düsün.” (Alptekin 2002: 332).

Afyonkarahisar masalı; ‘Oduncunun Çocukları’nda do umu yakla an kadın, do umunun hamama gittikten sonra gerçekle ece ini söyler. Kadının do umun hemen öncesinde hamama gitmesi, do umu kolayla tırmak ya da do umdan önce do uma hazırlık olarak temizlenmek veya her ikisi için gerçekle tirilen bir eylem olarak de erlendirilebilir: “Gel zaman git zaman kız hamile kalır. Do umu yakla nca “Ben bir hamama gideyim, do umum ondan sonra olur” diyerek kom u ile hamama gider.” (Özçelik 2004: 373).

Hamamda do um motifi, geleneksel uygulamalarımızdan olan “lo usa hamamı”¹⁵ nı akla getirir. Yeni do um yapımı lo usa kadın, bebe in do umunu takip eden kırkinci gün bebekle birlikte hamama götürülür. “Kırklama” olarak bilinen, kom u ve akraba kadınların katılımı ile gerçekleştirilen ve birçok ritüeli içine alan bu gelenek için yegâne mekân hamamlardır.

Gizlenmek için hamama dönüşme: ekil de i tirme (metamorphose), biçim de i tirme, dön de i tirme ya da dönüşüm; eski din ve inanç sistemlerinden edebiyata özellikle destan, masal, efsane gibi halk yaratmalarına geçen ve önemini koruyan anlayışlardan biridir.

Eskiça insanının kafasında yeryüzünde mevcut her cisim, her madde, bir kuvvetin taşıyıcısıdır. Aynı görünseler de, neville arasında esasta yine de bir takım benzerlikler vardır. Bu benzerlikler, aralarında bazı ekil de i ikliklerine yol açarlar. O halde bir cisim birden fazla görünüşler altında tezahür edebilir; bir insan, hayvan veya bitki, yahut bir e ya biçimine girebilir. Fakat bu görünüşte de i ik ekilleri geçici olup o cismin asıl mahiyetini de i tirmezler. (Ocak 2003: 206).

Pek çok ara tırmacıya göre; destan, efsane, menkıbe ve masalarda görülen ekil de i tirme motifi, insanın uuralardan ve yaratıcı gücünden ortaya çıkan arzuların yansımasıdır. Bu benli ini taşımamıyla hazmedememi ferdile me a a masında bir ahsiyetin hüviyet sembolü olarak de erlendirilebilir¹⁶.

Masal kahramanlarının hamama dönüşmesi, TTV 169 numaralı tipte ve *Motif Indeks*’te “D200-D299. insanın nesneye dönüşümü”, “D268. insanın binaya dönüşümü” ekinde geçer. Masal kahramanları, içinde buldukları zor durumdan kurtulmak için ekil de

i tirirken, tercih ettikleri dönü ümler arasında hamamlar önemli yer tutar. Hamamların, Türklerin ya da adı ı co rafyadaki yaygınlığı, a a ıdaki *Dobruca masalı* örneğinden de anlaşılacağı gibi hamama dönü en kahramanın dikkat çekmemesini, böylece tehlikeyi savuşturmasını sağlar:

'Of Arap': (O lan) "A baba bu gün çarının orta yerinde bir hamam olacağım o hamamı dellala ver sakın anahtarını verme ha." (Hüseyn 1973: 142). Tılsım lı At': "O lan teyzesinin geldiğini görüy, kıza bir tokat uruy, onu bir hamam yapıy. Daha sonra kıza bir çeme ve aç yapar. (Ekrem ve Hilmiye 1985: 181-182).

Masalın bir başka varyantı *İstanbul masalı*; 'Of Baba' da kahraman için; "önce at, olur, gece fare olup kaçır. Daha sonra o lan anahtarını verilmemek artıyla bir çift hamam olur (Boratav 2001: 53) denmektedir. Masalda 'bir çift hamam' ile kastedilen 'çifte hamam'¹⁷ olmalıdır. Çifte hamam, halk hamamları için standart bir uygulamadır. Çifte hamamlar, genellikle simetrik yapılar olup, kadın ve erkek olmak üzere iki bölümün tek bina içerisinde bir araya getirilmesinden oluşurlar.

Hamamda yıkanarak şekil değiştirme: Masalarda hamam ve dolayısıyla hamam suyu, kahramanların ekilde i tirmesinde de i görür: *Azeri masalı*; 'Qu Dili Bilen skender' de, skender'in i renç hayvan eklinden kurtulması için cadı açtığı kitaptan Yahya'ya bir vürdö verir: "Bı vürdü okursan aparıp bını fırlan hamamda hamamlandırarsan. Onda bı cildden çıkacak, öz cildine dönecek." (Zeynalı 2005:103). Masal kahramanları, *Ankara masalı*; 'Sihirli Kandil'de i lendi i gibi, sihirli olarak kabul edilen hamam suyu¹⁸ sayesinde i renç ekillerinden kurtulur ya da güzelleşirler:

"O lan hamama giderek, sihirli hamam suyu ile yıkanıp, pek yakıcı ılık bir genç olmu." (Boratav 2001: 134). Bunun arkasında hamam, kaplıca gibi yerlerdeki suların ifalı olduğu, insanları derterinden kurtaracağı, iyilemelerine vesile olacağı inancı yatmaktadır.

Hamamda tedavi: *Özbek masalı*'nda hamam, ehzadenin iyilemesi için kullanılan bir yer olarak sahneye çıkar. Tedavide köle çocuk, özellikle hamamı seçtiği için ejderha beyni kadar hamam ısı ve suyu da etkili olmalıdır. 'Köle Çocuk'ta kahraman, padişahın o lunu tedavi etmek istediğini söyler: "Hamamı ısıttırır, ehzadeyi hamamdaki taşa yatırır, vücuduna ejderha beynini sürdürerek ovdurur." (Baydemir 2004: 777). Benzer motifin kullanıldığı, *Gümüşhane ve Bayburt masalı*; 'Tamahkâr Köylü'de amansız bir derdi olan padişahın vücudundaki yaralara önce uyuz koçun kanı sarılır: "...O gün padişah yatar, ertesi gün hamama götürürler. Padişah eskisinden iyi olur." (Sakao lu 2002a: 287). Cümleleriyle masalda, hamamın tedavinin bir parçası olduğu bir kez daha ifade edilmektedir. Türk hamamları daima vücut temizliğinin yanında, masaj, cilt ve saç bakımının da yapıldığı suyun tedavi edici özelliklerinden yararlanan merkezler olmalarıdır. Kudret hamamı, ılıca ya da kaplıcaların ve buralarda bulunan suların pek çok hastalığı tedavi edici olduğu ileve sahip olduğu bilimsel anlamda da desteklenmekte, halk arasında ise "bilhassa civarında yatırırların bulunduğu semtlerdeki hamamların suların ifalı olduğu" (Uzun ve Albayrak 1997: 431) inanılmaktadır.

Hamamda kız beğenme: Hamamlar, özellikle kadınlar açısından bir arada bulunarak, gelin adaylarını incelemek için e siz mekânlardır. Türk kültüründe, evlenme yaşına gelmiş erkek çocuğu

olan kadınların hamama giderek kız be-
enmesi¹⁹, geleneksel uygulamalardan
biridir. Çünkü bu yolla kızın sadece yü-
zünün de il, vücudunun da güzelli in-
den, herhangi bir kusuru olmadı ndan
emin olunur. Yine bu amaçla hamamcı
kadınlardan yardım alınır, onların ara-
cılı na müracaat edilir: *Elazığ masalı*;
Tüylü'de, postun içine grip kılık de i-
tiren kız, Acem ülkesinde padi ahın ka-
rısının beslemesi olur:

“Padi ah kızı, temizlikten anlıyor,
mutfa a giriyor, oyana bu yana i leri gö-
rüyor, temizli ini, her eyini beceriyor.
Neyse bir günün birinde hazırlanıyorlar,
gelinleri kızları, padi ahın karısı hama-
ma gidecekler, diyorlar ki: “Tüylü, sen de
gelir mizin hamama?” Kız kabul etmez.
Onlar çıktuktan sonra postunu çıkarıp
arkalarından hamama gider. kinci kez
gelinler, kızlar, padi ahın karısı hama-
ma gidecekler yine Tüylü'yü ça ırırlarsa
da Tüylü reddeder: “Bunlar giyinip gidi-
yorlar, Tüylü de i ini görüyor, mutfa ını
siliyor süpürüyor, elbisesini de i tiriyor.
Böyle ıkır ıkır hamama gidiyor, o lan
kapıdan görüyor bayılıyor, “Bu ay mıdır
gün müdür?” diyor. Neyse, bunlar yıka-
nıyorlar, geliyorlar ki o lan â ık olmu :
“Ben o Yörük biyinin kızını arayaca ım
bulaca ım, imkanı yok. Bana üç aylık
ekmek yapın ki ben askerimi alayım
gidip her tarafı gezeyim.” (Günay 1975:
298-299).

Azeri masalı'nda padi ah, annesiy-
le birlikte hamama giden kıza â ık olur:
'Nardan Qızın Na ılı': Padi ah, annesiyle
hamama giden padi ahın kızını görünce
ona â ık olur.” (Tehmasib 2005: 149).

Kıbrıs masalı'nda ise gelinlerin
hamamda tanı tıkları kız, onlara koca-
larının bekâr karde i ile evlenece ini ve
gelinleri kaynanalarının zulmünde kur-
taraca ını vaat eder. Bunun üzerine iki
elti eve dönüp hamamda gördükleri kız

methederek, kayınları ile evlenmesine
vesile olurlar:

'Keyin Nene Matalı': “Bir denenin üç
o lu varmı . Menim hemdossun dörd o-
lum var. kki gelin ali. Bu gelinnere çoh
te adde edermi . Hissabdan ekmeğ verir-
mi özlerne; künderi sayarmı tendir ba-
ında. Bele eder buları... Cannarı yanar.
kki genli var bir o lu kalıp (küçüg o lu).
Gideler bular hamama. Hamamda dert-
lerin hakât edelle birbirne. Bir kız diyer
“Gedin keyin neneyiz yanında meni ögün
seleyin bir kız gördü bele iriniydi, bele
akkaliydi..! Siz meni alın keyniyiz o lu-
çu men hekkimiz alam munnan.” Bular
da gelille (gelinner) ögeller. “Ate bir kız
gördü beledi, filandı,eledi...” Atenin
akiline giridille. Toy-tünnüg edelle munu
getirelle.” (Hassan 1979: 74).

Türk masalarında seçilen örnekler,
kadın hamamlarının evlilik müessesese-
sine yatsınamaz etkisi ve katkısını net
olarak vurgulamaktadır.

Gelin hamamı: Hamam, uzun süre
Türk toplumunda kadının sosyalle-
mesi için önemli alanlardan biri olmu tur. S.
Faroqhi'nın de vurguladı ı gibi hamam-
lar, aynı zamanda kadınların ahbaplık
için gittikleri yerlerdir. (2005: 177). Gelin
hamamı ise, özellikle Anadolu'da dü ün
e lencelerinin ba langıcını olu turur.
Gelin hamamı, ritüeller çerçevesinde her
ya tan kadının katıldı ı, kız ya da erkek
tarafının maddi gücü do rultusunda ha-
mamın tamamının ya da bir kısmının
kiralınması ile yapılır. Gelin hamamı ile
gelin olan kızın hemcinsleri ile evlenme-
den önce son kez e lenmesi, evlilik kuru-
munun kutsallı ı dikkate alınarak, evli-
li e temiz olarak ba laması amaçlanır.
Masalarda da gelin hamamları çe itli
vesilelerle konu edilir. *İstanbul masalı*;
'Ben Bir Ye il Yaprak dim'de, ehzade
e inden intikam almak için kırık tarak
ve yarım pe tamal ile onu gelin hama-

mına gönderir. Sonrasında ehzade ona cariyelerini yollar: “O zaman cariyeler ko uyorlar. Kızı alıyorlar, ba kurna larda yıkıyorlar, ipekli pe temallara sarıyorlar, ipekli havlularla siliyorlar... zzet ikram, hamamdan çıkarıp saraya götürüyorlar.” (Boratav 2007: 125- 127).

Malatya masalı’nda ise ehzadenin evlilik teklifini kabul eden Reseminci kız, ahdi gere i hamama gittikten sonra onunla evlenece ini söyler. Bu katılımcı ları olan törensel bir uygulama gibi görüne de sonuçta gelin hamamıdır:

“Padi ahın o luyla evlenmek için bahçıvan kızı, bir ahdi oldu nu ve o lan bunu yaptı ı takdirde onunla evlene ce ini söyler. O landan hamam bohçası nı omzunda götürmesini yoksa kendisiyle evlenmeyece ini söyler: “O gün dellal ça ırdı ki padi ahın o lu: “O gün hiç kimse hamama gitmeyecek, kimse di a rıya çıkmayacak, it pisik di a rıya çıkma yacak!” diye. Tekrar padi ahın o lu geli yi, bir kat elbise ediyi kıza. Kızın da bir delik taşı, bir kırık tara ı bir yırtık boh çası varmı . Bunların üçünü birbirine ç a kınliyi, padi ahın o lunun eline veriyi. O hamama gitmede olsun. Padi ahın o lu hamama gitti i yerde, demirci dükka nında bir e irt görüyü padi ahın o lunu: “Padi ahın o lu bohça götürüyi!.. diye ba ıriyi, orada malamat ediyi padi ahın o lunu. Padi ahın o lu hamama götürü yi veriyi bu bohçayı falanı. Kız da gidiyi, orada yıkaniyi, çıkıyı hamamdan. Tabii padi ahın o lu bir araba götürüyi, bera ber biniyer evlerine geliyer. Padi ahın sarayına geliyer, yiyip içip muratları na geçiyer. Sen de geçesin muradına.” (Tu rul 1946: 34).

Ayrıca hamam, masal tekerlemele rinin²⁰ di er bir de i le ba langıç formel lerinin²¹ de de i mez unsurlarındandır. Hamam, masalın ba langıç formellerin de ço u kez “zaman” gibi bir önceki söz

cü e uyum sa lasın diye kullanılır: ‘Za man zaman içinde, kalbur saman içinde... Deve dellâklık eder. Eski hamam içinde... Hamamcının taşı yok, külhan cının baltası yok; hamama bir kadın gel miş. Peştemalının ortası yok...’ ekinde tekerlemenin devamında hamamla ilgili ba ka kelime ve tasvirlerle de yer verilir. Türk masallarında hamamla birlikte ha mamcılar bazen kurnaz-düzenbaz²², ba zen yardımsever²³ tipler olarak kar ımı za çıkarlar. Ayrıca masalarda, hamam kültürü ile ilgili olarak sayısız ayrıntıya ve “hamamcı, tellak, natır, pe tamal, nalın, hamam bohçası, vb.” unsura yer verilir.

Sonuç olarak; antik ça lardan gü nümüze uzanan çizgide hamamlar, gün lük ya amın önemli bir noktasında yer almı lardır. Bu yapılar, yıkanma gibi ge rekli bir ihtiyaca cevap vermenin yanın da insanlar arası ileti im, e itim, sa lık, spor, dinlenme ve e lence gibi daha bir çok hizmeti de sa layarak çe itli cinsi yet, ya ve türden sosyal grupların zevk le bir araya geldikleri önemli mekânlar olmu lardır. Dolayısıyla bu yapıların bize, yapıldıkları dönemin sosyal ve kültürel ya amı yanında, ekonomisi ile birlikte ya am biçimleri hakkında da son derece önemli bilgiler sunması, bu özellikleri ile halk anlatılarına girmesini de kaçınılmaz hale gelir. Bu do rultuda hamam; “yıkanma, çalı ma, haber alma, i aret arama, tuza a dü ürme, do um, ekil de i tirme, tedavi, kız be enme ve gelin hamamı” gibi kültürel açıdan ta ı dı ı hemen bütün hususiyetlerle, masal dünyasının da vazgeçilmez elemanların dandır.

NOTLAR

- 1 Türk- slam gelene inde önemi tartışılmaz yapıları olan külliye ler ba ta stanbul olmak üzere pek çok ehirde kar ımıza çıkar. Bir külliyenin temel binasını cami du turur.

- Onun uygun taraflarına kütüphane, medrese ve hamam in a edilir. Özellikle hamamlar külliyelerde asla ihmal edilmez. Bkz. Sakao lu 2002b: 14.
- 2 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş III*, Ankara 2000, s. 107.
- 3 Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, stanbul.
- 4 Deli Birader Gazâli, Be ikta 'ın ortasında havuzlu bir hamam yaptırmı , ancak onun hamamı yüzünden mü teri kaybeden hamamcıların ikâyeti ile hamam padi ah tarafından yıktırılmı tir. Bkz. pekten 1996: 94.
- 5 Muhittin Sevilen, *Karagöz*, stanbul 1990, s. 92-112.
- 6 Nihâl Türkmen, *Orta Oyunu*, stanbul 1991, s. 11.
- 7 Hamam-menkûbe ili kişi için örnek te kil etmesi bakımından; "Merzifonlu Piri Baba'nın menkûbeleri kentin kamu yapılarıyla, özellikle de hamamla ili kilendirilmekteydi, çünkü genellikle din ulularının resmi ikametgâhı sayılan zaviye, menakıbname yazarlarının da açıkça kabul ettikleri gibi, Piri Baba'nın ölümünden sonra yapılmı tı." denmektedir. Bkz. Faroqi 2004: 705.
- 8 Cami-hamam ikilisi etrafında te ekkül eden birçok efsane bulunmaktadır. Bkz. Sakao lu 2002b: 12-16.
- 9 Max Lüthi, "Halk Masallarında Yüzeysellik", *Milli Folklor* 1996, S. 29-30, s. 81-90
- 10 Max Lüthi, "Halk Masallarında Tek Boyutluluk", *Milli Folklor* 1996, S. 31-32, s. 147-151.
- 11 Masalın Kosova varyantı için bkz. Hafız 1985: 203.
- 12 Masalın di er varyantlarından bazıları; 'Helvacı Güzeli' (Günay 1975: 391) 'Hain Vezir' (Seyido lu 1975: 378) 'Kaz Çobanı' (Özçelik 2004: 427) 'Helvacı Güzeli' (im ek 2001: 231).
- 13 Özkul Çobano lu, *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*, Ankara 2003, s. 29, 77, 85.
- 14 Masalın di er varyantlarından bazıları; 'Muradına Ermeyen Dilber' (Alangu 2005: 72) 'Yeddi Kiz Matalı' (Hassan 1979: 93) 'Muradına Ermeyen Dilber' (Seyido lu 1975: 277) 'Üç Bacı' (im ek 2001: 228) 'Muradına Ermeyen Dilber' (Tu rul 1946: 24).
- 15 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, stanbul 2002, s. 22-25.
- 16 Ahmet Ya ar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, stanbul 2003, s. 206.
- 17 Birsen Erat, "Anadolu'da Türk Hamam Mimarisi", *Osmanlı Kültür ve Sanat Cilt 10*, Ankara 1999, s. 395.
- 18 Hamamsuyunun tedavi edicili ine efsanelerde de yer verilir. Bkz. Sakao lu 2003: 165-166.
- 19 "Recüliyetini idrak etmemi sabilerolarak bizim ilği alanımızın di nda kalsa da, hamamın, pımpirikli müstakbel kaynanalar için ideal bir gelin be enme yeri oldu unu sorularını ö renmi tik. Evvelce huyı-suyu, hali-gidi atı tetkik ve istihbar olunan gelin namzetlerinin, bir de hamamın mücerretli inde ince kıyım nazarlarla test edilmesi, bedeni bir arızasının olup olmadı mın ara tırılması gerekiyordu." Bkz. Alkan 1997: 63.
- 20 P. Naili Boratav, *Tekeleme*, stanbul 2000.
- 21 'ncir A acı': Zaman zaman içinde kalbur saman içinde deve dellaklık eder esgi hamam içinde. Hamamcının tası yo oduncunun paltası yo . Gocagarı hamama gider koltu unda boğçası yo ." (Bayırlı 1997: 134).
- 22 'Kelo lan ile Hamamcı': Kelo lan altın i eyen e e ini hamamcıya emanet eder: "Bir gün Kelo lan arkada ları ile hamama e ekle gitmek ister. Anası "O lum e e i götürme elinden aldırırısın" dedi ise de dinlemez. Biner e e e hamama varır. "Hamamcı dayı aman benim e e e iyi bak, sakın " e e e im i e" deme, diye tembih eder. Kelo lan hamamda yıkana dursun, Hamamcı merak eder. "Bu ekte bir hal var" diye dü ünür. Dayanamayıp " e e e im i e" der. Altınlar dökülmeye ba lar. Hamamcı da kurnaz biriyimi ... Hemen e e i evin dördüncü katına çıkarır, yerine ona benzer böz bir e ek bırakır." (Özçelik 2004: 383).
- 23 'Ahmedcan ile Lokmanca': "Askerlerin komutanı, yi idi beklemeye koyulmu . Lokmanca gelince zabıter onu sıkıca yakalamı lar. Yanındaki kılıcı ile kemeri çekip almı lar. Yi idi öldürmü , yakındaki hamamın külüne gömüp gitmi ler. Yi it yarı canlıyı . Oradan geçmekte olan hamamcı ihtiyar onu görünce alıp evine götürmü . Ya li adam ile karısı, o lanın bütün yaralarına merhem sürüp ba lamı lar, yıkayıp taramı lar ve ona bakmaya ba lamı lar. Bir ayda iyile ivermi ." (Baydemir 2004: 800).

KAYNAKLAR

- Abdülaziz Bey (2002), *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* (Haz: Kazım Arısan- Duygu Arısan Günay), stanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Alangu, Tahir (2005), *Billur Köşk Masalları*, stanbul: Dünya Yayıncılık.
- Alkan, Ahmet Turan (1997), "Kadınlar Hamamında", *Altıncı Şehir*, stanbul: Ötügen Ne riyat, s. 60-65.
- Alptekin, Ali Berat (2002), *Taşeli Masalları*, Ankara: Akça Yayınları.
- Axundov, Ehliman (2005), *Azərbaycan Nağulları IV. Cild*, Bakü: ark-Garb.
- Baydemir, Hüseyin (2004), *Özbek Halk Masalları İnceleme-Metin*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış doktora tezi).

Bayırlı, Ay e (1997), *Kıbrıs Halk Edebiyatından Örnekler*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi. (Yayımlanmamış lisans tezi).

Boratav, Pertev Naili (2000), *Tekerleme*, s tanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Boratav, Pertev Naili (2001), *Masallar-1- Uçar Leyli* (Haz: M. Helimo lu Yavuz), stanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.

Boratav, Pertev Naili (2007), *Zaman Zaman İçinde*, Ankara: mge Kitabevi Yayınları.

Çobano lu, Özkul (2003), *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*, Ankara: Akça Yayınları.

Deniz, Rasim (1996), *Kayseri Masalları*, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

Dilek, brahim (2003), *Altay Masalları*, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Eberhard, W. - P. Naili Boratav (1953), *Typen Türkischer Volksmärchen*, Wiesbaden.

Ekre m Mehmet Ali- Mehmet Ali Hilmiye (1985), *Tepegöz / Dobruca Masalları*, Bükre : Kriterion Kitabevi.

Erat, Birs en (1999), "Anadolu'da Türk Hamam Mimarisi", *Osmanlı Kültür ve Sanat Cilt 10*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Evlıya Çelebi (2004), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul I. Cilt* (Haz: Seyit Ali Karaman-Yücel Da lı), stanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Eyice, Semavi (1997), "Hamam/Tarih ve Mimari", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15, stanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, s. 402-430.

Faroqhi, Suraiya (2004), "Kentlerde Toplum sal Ya am", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914 C. 2*, (Edt: Halil nalık-Donald Quataert), stanbul: stanbul Eren Yayıncılık.

Faroqhi, Suraiya (2005), *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla* (Çev: Elif Kılıç), stanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Günay, Umay (1975), *Elazığ Masalları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Hafız, Nimetullah (1985), *Kosova Türk Halk Edebiyatı Metinleri*, Pri tina.

Hassan, Hussin Shahbaz (1979), *Kerkük Ağzı*, stanbul: stanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış doktora tezi).

Hüseyin, Ziya (1973), *Girme Kazası Templos Köyü Masalları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi. (Yayımlanmamış lisans tezi).

pekten, Halük (1996), *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler*, stanbul: MEB Yayınları.

Kafesci, Zehra (1997), *Kıbrıs Masallarından Örnekler*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi. (Yayımlanmamış lisans tezi).

Lady Montagu ( ), *Türkiye Mektupları 1717-*

1718 (Çev: Aysel Kurutluo lu), stanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

Lüthi, Max (1996) [1909] "Halk Masallarında Yüzeysellik" (Çev: Gülay Mirzao lu), *Milli Folklor*, S. 29-30, s. 81- 90.

Lüthi, Max (1996) [1909], "Halk Masallarında Tek Boyutluluk" (Çev: Gülay Mirzao lu), *Milli Folklor*, S. 31-32, s. 147-151.

Makas, Zeynelâbidin (2000), *Türk Dünyasından Masallar*, stanbul: Kitabevi.

Ocak, Ahmet Ya ar (2003), *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, stanbul: İletişim Yayınları.

Ögel, Bahaeddin (2000), *Türk Kültür Tarihine Giriş III*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Özçelik, Mehmet (2004), *Afyonkarahisar Masalları*, Isparta: Fakülte Kitabevi.

Sakao lu, Saim (1983), *Kıbrıs Türk Masalları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Sakao lu, Saim (2002a), *Gümüşhane ve Bayburt Masalları*, Ankara: Akça Yayınları.

Sakao lu, Saim (2002b), "Afyonkarahisar Ef saneleri Üzerine" *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. IV, S: 1, s. 12-16.

Sakao lu, Saim (2003), *101 Anadolu Ef sanesi*, Ankara: Akça Yayınları.

Sevilen, Muhittin (1990), *Karagöz*, stanbul: MEB Yayınları.

Seyido lu, Bilge (1975), *Erzurum Halk Masalları Üzerinde Araştırmalar*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

im ek, Esmâ (2001), *Yukarıçukurova Masallarında Motif ve Tip Araştırması I-II C.*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Thompson, Stith (1964), *The Types of the Folktale*, Helsinki.

Thompson, Stith (1966), *Motif Index of Folk-Literature*, Bloomington-London: Indiana University Press.

Tu rul, Mehmet (1946), *Malatya'dan Derlenmiş Masallar*, Ankara: Halk Bilgisi ve Halk Edebiyatı Yayınları.

Türkmen, Nihâl (1991), *Orta Oyunu*, stanbul: MEB Yayınları.

Uzun Mustafa-Nurettin Albayrak (1997), "Hamam/Kültür ve Edebiyat", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15, stanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, s. 430- 433.

Yılmaz, Mehmet (1994), *Kırgız Halk Masalları (Motif Index ve Tercüme)*, Erzurum, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

Zeynalli, Henefi, (2005), *Azerbaycan Nağalları I. Cild*, Bakü: ark-Garb.